

УДК 316.33

С. С. ЩЕРБИНА

СТРУКТУРА ПОЛІТИЧНОЇ ЕЛІТИ В СУЧАСНОМУ УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ

У статті розглянуто теоретичні підходи до розуміння структури політичної еліти як пострадянських країн, так і сучасного українського суспільства. Розкрито основні визначення таких понять, як: «еліта», «політична еліта» та «контреліта». Подано сформовану структуру політичної еліти українського суспільства.

Ключові слова: еліта, політична еліта, контреліта, сучасне українське суспільство, демократія, олігархічні сили.

Процес розвитку демократії в Україні зумовлює формування та розвиток політичної еліти. Демократичне суспільство, відтворюючи еліту як свій продукт, має одночасно брати на себе відповідальність за її дії та створювати соціальні інститути, що обмежують її свавілля. При цьому політична еліта виступає основним суб'єктом політичного процесу, через що її вчинки стають одним із вирішальних факторів, що впливає на розвиток усієї політичної системи сучасного суспільства. У такому контексті постає основна проблема розбудови демократичного суспільства. Це особливо актуально в умовах трансформаційних суспільств, де ще не відбулася повноцінна розбудова соціальних інститутів контролю за діяльністю політичних еліт, що зумовлює проблемність регулювання впливу останніх на процеси демократичних перетворень у державі. Така ситуація є цілком справедливою й для України на сучасному етапі її розвитку.

Різні аспекти процесу політичної елітаризації в Україні досліджувало широке коло відомих вітчизняних філософів, істориків та соціологів, серед яких необхідно виділити В. Андрущенко, В. Бакірова, С. Барматову, Є. Головаху, О. Дергачова, Б. Кухту, О. Кучеренка, О. Куценко, О. Лазоренко, В. Литвина, М. Михальченка, В. Пилипенка, В. Полторака, А. Ручку, В. Сурміна, Д. Табачника, В. Танчера, М. Шульгу та ін. Праці саме цих науковців були покладені в основу досліджень генези політичних еліт в Україні. Однак, незважаючи на широке коло розглянутих наукових проблем, саме проблема структури політичної еліти та її становлення в Україні на сьогодні не здобула повного вирішення, що й зумовило вибір теми дослідження.

Мета статті – розглянути та проаналізувати структуру політичної еліти в сучасному українському суспільстві.

Під елітою на сьогодні ми розуміємо соціальний шар, що виробляє й демонструє зразки мислення та поведінки, прийняті соціальною групою або суспільством як нормативні. Інакше кажучи, це група людей, що краще, ніж будь-яка інша, справляється з виконанням певних соціальних фун-

кцій, таких як пізнання природного й соціального світу; державне управління та безпека; економіка й бізнес; кваліфіковане виконання роботи зі спеціальності.

Перехід від простої структури (єдина панівна еліта) до ускладнення структури еліт, більше того, до елітного плюралізму в сучасних пострадянських демократичних суспільствах безсумнівний. Навіть радянська еліта не була монолітом, у ній можна було розрізнити функціональні еліти, наприклад, технократичну, культурну, а також у самій політичній еліті були різні клієнтарні угруповання. Але при цьому радянська еліта відрізнялася:

– високим рівнем згуртованості і єдності, насамперед ідеологічної, а також організаційної;

– твердою дисципліною;

– високим мобілізаційним потенціалом [1, с. 448–449].

Наслідком високого рівня згуртованості була відносна її закритість, що виявилось в процесі формування політичної еліти незалежної України, яка базувалася на радянській політичній еліті.

При цьому пострадянська еліта має більш складну структуру, вона плюралістична, інтереси її структурних елементів можуть суттєво відрізнятися, часом відцентрові сили всередині неї перевершують доцентрові, хоча при цьому можлива наявність спільних інтересів, що її об'єднують. Ці інтереси, як правило, пов'язані зі стабілізацією соціально-політичної системи та свого становища в ній.

Структура пострадянських еліт у цьому плані наближається до структури еліт розвинутих демократичних країн, що включають політичну еліту (правлячу й опозиційну), економічну, культурну та ін. Але є й істотна відмінність між цими структурами. У пострадянських державах абсолютне верховенство, як і раніше, належить політико-адміністративній еліті, вона посідає провідні управлінські позиції. Наприклад, за обсягом владних повноважень і масштабами діяльності вона поділяється на політичних лідерів і політичних виконавців; вищу – загальнодержавну, обласну (регіональну), нижчу – районну, міську. Можна говорити про еліту маргінальних шарів і соціально хитливих структур. Усі вони пов'язані між собою по вертикалі. Еліта в цілому утворює своєрідну ієрархію.

До правлячої еліти зараховують вищих політичних керівників, лідерів політичних партій, керівників промисловості й фінансів, власників засобів масових комунікацій, тих, хто розподіляє цінності в суспільстві. У цьому випадку використовують альтиметричний критерій віднесення до еліти [2, с. 146]. Дискусійність такого підходу була розглянута вище, однак потрібно розуміти, що на сьогодні більшість керівників промисловості або сфери фінансів має визначений політичний статус (зокрема, на рівні місцевих рад), що надає змогу розглядати їх і як частину політичної еліти.

У структурі української політичної еліти існує певна внутрішня легітимність. Перша категорія представлена видатними політичними діячами,

чисе визнання суспільством є результатом їхніх власних заслуг. Друга частина – «розкручена» еліта, що потрапила до складу політичної еліти через спадкування, родинні або приятельські зв'язки, особисту відданість тощо. Остання частина є недостатньо легітимною й може бути в будь-який момент безболісно замінена на представника легітимної частини або на більш «розкрученого» представника.

У структурі української політичної еліти істотне місце належить контреліті. Однак при цьому внаслідок закритості правлячої еліти ефективність функціонування контреліти не набуває належного масштабу. До структури контреліти, на думку російського автора І. Бородкіної, входять лідери й найбільш впливові особи з опозиційних політичних кіл, партій і суспільних рухів, члени так званого тіньового кабінету, опоненти офіційному курсу з фінансово-промислових і комерційних сфер, критично налаштовані найбільш авторитетні представники творчої інтелігенції, учені, військові. Контреліта – це серцевина опозиції, вона має всі характерні риси еліти, але не має прямого доступу до владних управлінських функцій [3, с. 9].

Актуальною для розуміння політичної ролі контреліти безпосередньо в Україні є її легітимність. Вважають, що в принципі контреліта – легітимна політична сила, але на сьогодні закритість правлячої політичної еліти України істотно ускладнює функціонування контреліти, зводячи її діяльність переважно до функції статистів.

Наявність контреліти – важлива ознака й один з основних критеріїв демократичності режиму. Це важливе внутрішнє джерело розвитку еліти, конструктивний фактор, що не дає можливості правлячій еліті перетворитися на олігархічну групу (табл. 1).

Таблиця 1

Динаміка ставлення громадян України до необхідності існування в країні не менше двох партій, %

Як Ви вважаєте, чи важливо Україні мати принаймні дві політичні партії, які б змагалися на виборах?	1997	1998	1999	2000	2008	2016
Дуже важливо	26	23	21	34	18	30
Досить важливо	31	35	40	34	30	15
Не дуже важливо	15	16	16	13	15	10
Зовсім неважливо	13	14	9	8	15	15
Складно відповісти	15	11	14	11	19	28

Відповідно до даних, максимальною віра населення України в контреліту була на початку 2000 р., тоді ж був досягнутий максимум значення думок тих, хто взагалі вважає це важливим, – 68% (проти 65% у грудні 2000 р.), при цьому антирекорд нецікавості був зафіксований у 2008 р. – 49,1%. Натомість тих, хто ставить багатопартійність під сумнів, у 2008 р.

стало 31,7%, тоді як інший найнижчий показник був у 1997 р. (28%), коли над думкою респондентів тяжіли догми радянської однопартійності. Отримані результати дають нам підстави стверджувати, що населення не впевнено в завданнях контреліти та втрачає цікавість (чи навіть довіру) до доцільності існування.

Важливою структурною ланкою елітарного шару є також навколоелітне оточення – експерти й радники, референти та консультанти, керівники відділів, комісій і рад, а також офіційні й неофіційні аналітичні центри, політичні команди та групи тиску. Органічною складовою цієї еліти є управлінська еліта – вищий ешелон посадових осіб державної служби.

На думку І. Бородіної, в навколоелітному оточенні, як правило, зосереджені найбільш авторитетні економісти, політологи і юристи, публіцисти й оглядачі, вчені та діячі культури, впливові чиновники державної служби. Вони не демонструють своєї наближеності до вищої влади, швидше, навпаки, нібито дистанціюються від неї, підкреслюючи свою незалежність, об'єктивізм позицій. При цьому вони відіграють активну роль, забезпечуючи реалізацію обраного політичного курсу [3, с. 11]. Усвідомлюючи справедливість запропонованого трактування, потрібно зазначити, що в українських реаліях часто «утримати дистанцію» практично не виходить. Так, більшість населення чітко ідентифікує діячів культури й засобів масової інформації з конкретними політичними силами.

Маючи доступ до реальних важелів влади й користуючись близькістю до вищого керівництва, навколоелітне оточення виконує інтегруючу функцію між політикою, економікою й військово-промисловим комплексом.

Ми підтримуємо думку російського автора А. Ілларіонова, який вважає, що саме через цих людей вища політико-управлінська еліта взаємодіє з парламентаріями, впливовими особами в апаратах Президента, Уряду й законодавчих органів, лідерами партій і суспільних рухів. Від сили та професіоналізму навколоелітного оточення багато в чому залежить стан самої еліти. Навколоелітні кола або зміцнюють, або, навпаки, руйнують еліту, розхитують її, хоча відкрито «наближені» ніколи не претендують на вищу владу, задовольняючись своїм впливом і підтримкою висуванців [4, с. 55].

Деякою мірою це «каста наближених», багато в чому «недоторканих» (закритих для критики) осіб, якісні характеристики яких не стільки визначаються особистісними відмінностями її членів, скільки формуються стихійно під впливом традицій, загального рівня культури суспільства.

У сукупності власне еліта, контреліта й навколоелітне оточення становлять політичну еліту в широкому значенні слова.

Поняття політичної еліти в широкому розумінні включає не тільки лідерів, які належать до вищого ешелону влади, а й тих політиків і адміністраторів, що мають вплив у межах міста, округу, штату, а також активістів партій, діячів місцевого масштабу [5, с. 134].

Для українських учених труднощі в описі структури еліт пов'язані з проблемою регіональних еліт. У 1990-ті рр. елітну структуру України можна було визначити як фрагментарну, зі слабкою інтеграцією й сильною дезінтеграцією. Але вже в той час функціонувала дворівнева модель політичних еліт: регіональні й загальнонаціональні еліти. З позиції соціальної системи роль і можливості цих елітних рівнів однаково важливі, але на практиці (і в сприйнятті суспільства) позиції загальнонаціональних елітних груп вважаються вищими.

На регіональному рівні формуються первинні політичні осередки майбутніх політичних партій, громадські організації, відбувається непростий процес виявлення еліти, формується її вміння спілкуватися з громадою, однодумцями, іншими елітами. Тут народжуються артикуляція інтересів, можливість або неможливість їхньої агрегації.

На загальнонаціональний рівень переходять ті представники регіональних еліт, вплив і політичні можливості яких переросли масштаб регіону.

Домінантними ознаками політичної еліти в загальнонаціональному варіанті можуть виступати регіональна належність, місце здобуття базової освіти, місце народження. У Верховній Раді першого скликання (1990 р.) всього 74 народних депутати були постійними жителями столиці, у 1998 р. – вже 211 [7, с. 47]. У восьми складах уряду з 1990 до 1998 р. найбільшу групу за місцем народження також становили кияни: усього – 12 осіб; середній показник – 3,4 [6, с. 27]. За місцем здобуття базової освіти членів уряду так само лідирувала столиця: 44 вищих чиновники у восьми складах уряду (1990–1998) були випускниками столичних ЗВО (середній показник – 11,8) [6, с. 28].

Висновки. Отже, можна констатувати, що структура сучасної політичної еліти є істотно зменшеною. Так, у ній недостатньо широко представлені молоді лідери, практично відсутня реальна контреліта, спроможна впливати на політичні процеси, а також триває період закритості, характерний для пострадянського періоду, унаслідок чого існуюча політична еліта не може досить ефективно виконувати свої функції.

Список використаної літератури

1. Ашин Г. К., Кравченко С. А., Лозанский Э. Д. Социология политики. Сравнительный анализ российских и американских политических реалий. Москва: Экзамен, 2001. 608 с.
2. Баранов Н. А. Правящая элита современной России. *Без темы*. 2006. № 2. С. 142–150.
3. Бродкин И. А. Политическая и военная элиты современного российского общества: проблемы взаимодействия: автореф. дис. ... канд. полит. наук: 23.00.02. Москва: Воен. ун-т, 2005. 23 с.
4. Илларионов А. Е. Основы теории государственной кадровой политики: учеб.-метод. пособ. и конспект лекций. Владимир, 2009. 108 с.
5. Політичні партії як суб'єкт формування політико-управлінської еліти в процесі політичної модернізації: монографія / за заг. ред. проф. Е. А. Афоніна, проф.

В. В. Лісничого, доц. О. В. Радченка. Харків: Вид-во ХарПІ НАДУ «Магістр», 2007. 160 с.

6. Шульга М., Потехін О., Бойко Н. Правляча еліта сучасної України. Київ: ІС НАН України, Український центр досліджень миру, конверсії та конфліктних ситуацій, 1998. 68 с.

7. Шульга М. Київ: утвердження у столичному статусі. *Вісник Національної академії наук України*. 2001. № 5. С. 43–51.

Стаття надійшла до редакції 01.10.2019.

Щербина С. С. Структура политической элиты в современном украинском обществе

В статье рассмотрены теоретические подходы к пониманию структуры политической элиты как постсоветских стран, так и современного украинского общества. Раскрыты основные определения таких понятий, как: «элита», «политическая элита» и «контрэлита». Представлена сложившаяся структура политической элиты украинского общества.

Ключевые слова: элита, политическая элита, контрэлита, современное украинское общество, демократия, олигархические силы.

Shcherbina S. The Structure of the Political Elite in Modern Ukrainian Society

The article deals with theoretical approaches to understanding the structure of the political elite of both post-Soviet countries and modern Ukrainian society. The structure of the post-Soviet elites in this regard approaches the structure of the elites of developed democratic countries, including the political elite (ruling and opposition), economic, cultural, and others. But there is also a significant difference between these structures. In the post-Soviet states, absolute rule is still owned by the political and administrative elite, and it occupies leading administrative positions. For example, in terms of power and scope, it is divided into political leaders and political executors; Higher – national, regional (regional), lower - district, city.

The basic definitions of such concepts as:

– *the elite is a social stratum that produces and demonstrates patterns of thinking and behavior adopted by the social group or society as normative;*

– *political elite – means the totality of people who stand out from the political environment on the basis of the considerable development of certain political qualities, for example, higher in comparison with their associates of the level of political culture, efficiency of political activity, more noticeable political influence on the electorate, etc.;*

– *counterelite is a legitimate political force, but today the secrecy of the ruling political elite of Ukraine significantly complicates the operation of the counterelite, reducing its activity mainly to the function of extras.*

The structure of the political elite of Ukrainian society has been formed. There is a certain internal legitimacy within the structure of the Ukrainian political elite. The first category is represented by prominent political figures whose recognition by society is the result of their own merits. The second part is the «untwisted» elite who are part of the political elite through inheritance, family or friendships, personal devotion and more. The last part is not legitimate enough and can be replaced at any time by a representative of a legitimate part or by a more «untwisted» representative.

Key words: elite, political elite, counterelite, modern Ukrainian society, democracy, oligarchic forces.